

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 911.2:908(477):37.016

В. В. БЕНЕДЮК

ТЕХНОЛОГІЇ ЗАСТОСУВАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано, що краєзнавча робота на всіх етапах розвитку шкільної географії посідає вагомe місце в навчально-виховному процесі. Розглянуто застосування краєзнавчого принципу при вивченні фізичної географії України як вищого щабля в навчально-пошуковій діяльності школярів. Встановлено, що характеристика природних особливостей України порівняно з віддаленими від неї територіями, забезпечує ґрунтовне засвоєння знань учнями, розвиває їх творче мислення, поглиблює й розширює знання про природні особливості раніше вивчених об'єктів, створює сприятливі умови для патріотичного виховання. Доведено, що ефективність краєзнавчої роботи зростає за умови поступового ускладнення й розширення змісту та організації пошукових завдань – від найближчої місцевості до найвіддаленіших меж своєї держави. За такого підходу саме поняття рідного краю поступово розширюється та зливається з поняттям рідної Вітчизни.

Ключові слова: технології, географія, краєзнавчий принцип, поняття й закономірності, пошукова діяльність, навчальне дослідження.

У сучасній методичній та навчальній літературі розкриваються новаторські підходи до процесу формування знань. Їх завдання спрямовані, насамперед, на активізацію навчально-пізнавальної діяльності школярів. При вивченні географії краєзнавчий принцип має великі можливості для реалізації відповідних завдань. Його застосування як одного з провідних створює умови для самостійного розкриття учнями найважливіших понять і закономірностей, розвиває творче мислення та інтерес до знань.

На сьогодні в українській школі сформувався відповідна теоретична та методична база краєзнавства. Окремі його аспекти розробляли А. В. Даринський, С. Г. Кобернік, В. П. Корнєєв, М. Ю. Костриця, М. П. Крачило, Л. І. Круглик, В. В. Обозний, К. Ф. Строев, Є. Й. Шипович та ін. У методичній літературі чітко окреслено два основні завдання шкільного краєзнавства: 1) вивчення свого краю; 2) використання зібраної при цьому інформації для розкриття найважливіших географічних понять і закономірностей (краєзнавчий принцип). Навчальний (шкільний) аспект краєзнавства обґрунтував Є. Й. Шипович у посібнику з методики викладання географії. Він визначив його як усебічне, поглиблене вивчення свого краю учнями під керівництвом учителя з навчально-виховною метою. Поняття рідного краю методист охарактеризував як динамічне, яке розширюється від близького довкілля до віддалених меж країни [11, с. 62–63].

А. В. Даринський розкрив зміст краєзнавчого принципу навчання як основу для вивчення найважливіших географічних понять і закономірностей [2, с. 71]. М. П. Крачило у посібнику “Краєзнавство і туризм” обґрунтував теоретичні та методичні особливості організації краєзнавчої роботи при вивченні географії. В. П. Корнеєв упродовж своєї діяльності має понад 250 публікацій, значна частина яких побудована на краєзнавчій основі. Методист охарактеризував навчальні пошуки школярів у рідному краї як один з важливих підходів, які сприяють підвищенню інтересу до географічних знань. Нині проблеми організації краєзнавчої роботи в середніх та вищих навчальних закладах розглядає В. В. Обозний. Методичні та організаційні підходи до краєзнавчої роботи в сучасній школі регулярно відображаються в науково-методичному журналі “Географія” (редактор Вікторія Андреева) та газеті “Краєзнавство. Географія. Туризм” (редактор Василь Серебрій).

Мета статті – обґрунтувати технології використання краєзнавчого принципу в загальноосвітній школі при вивченні фізичної географії України. Нами були поставлені такі завдання: 1) обґрунтувати технології використання базової краєзнавчої інформації для формування понять і закономірностей, властивих для території України; 2) на основі використання краєзнавчих літературних джерел охарактеризувати технологічні особливості проблемного підходу до формування знань; 3) розкрити технології вивчення фізико-географічних особливостей рідного краю (своєї країни) застосувавши прийоми порівняння з природою віддалених від нього територій (вивчені у курсі географії материків і океанів).

Особливість застосування краєзнавчого принципу в курсі фізичної географії України полягає в тому, що він ґрунтується на певній системі знань про рідний край. Тому, розробляючи відповідні технології, ми враховуємо такі особливості: 1) у восьмикласників уже сформована певна система знань про природні особливості як найближчого довкілля, так і географічну оболонку загалом; 2) школярі при вивченні попередніх курсів географії оволоділи практичними навичками організовувати дослідження в навколишній місцевості; 3) систематичне застосування краєзнавчого принципу забезпечило розвиток в учнів відповідного мислення, при якому природні особливості віддалених від рідного краю територій розглядаються у світлі знань про своє довкілля. Все це створює сприятливі умови для активізації навчально-пізнавальної діяльності восьмикласників.

Одну з технологій формування знань на краєзнавчій основі ми розкриваємо за такою схемою: 1) відтворення в пам'яті (або вивчення) інформації про природні особливості своєї місцевості; 2) вивчення нової інформації про фізико-географічні особливості певної території України (згідно навчальної програми); 3) порівняння природних особливостей свого довкілля та території, яка вивчається (виявлення спільних і відмінних рис); 4) аналіз і узагальнення найсуттєвішої інформації та формування понять і розкриття найважливіших закономірностей. Виходячи з такої схеми,

ми сконструювали відповідні варіанти вивчення рельєфу України, зокрема, поверхні височин і низовин. Подаємо основні етапи уроку однієї з технологій, ефективність якої досліджено на прикладі Киковської загальноосвітньої школи I–III ступенів, що на Житомирщині (вчитель В. Л. Рибак).

На першому етапі уроку учні розкривають особливості поверхні свого села, що знаходиться на Придніпровській височині. Краєзнавчий матеріал використовується як основа для її характеристики. Ідеться про горбисту місцевість, у багатьох місцях якої спостерігаються виходи кристалічних порід на поверхню. Вони становлять фундамент Українського кристалічного щита, на основі якого сформувалась Придніпровська височина. На другому етапі уроку восьмикласники визначають за картою межі Українського кристалічного щита та утворених на ньому височин. Згідно з навчальною програмою обґрунтовують фізико-географічні характеристики височин і низовин. На цьому етапі формується поняття про загальну орографічну схему України. На третьому етапі уроку школярі висловлюють свої судження щодо спільних та відмінних ознак поверхні рідного краю (Придніпровської височини) і Приазовської височини. У ході бесіди та розповіді вчителя розкривається залежність рельєфу обох височин від поверхні фундаменту кристалічного щита.

У навчально-виховний процес залучаються інформація й матеріали, зібрані учнями під час туристичних походів на території Рівненщини (Волинська височина). Юні краєзнавці, які там були, виявили, що на захід від річки Корчик виходи кристалічних порід на денну поверхню зникають. Це свідчить про те, що кристалічний фундамент там занурюється під потужну товщу осадочних порід (чохла). Там знаходиться Волино-Подільська плита, на якій сформувались Волинська й Подільська височини. Учитель демонструє зразки крейди та інших осадочних порід, зібраних туристами на території Рівненської області. Він скеровує клас до висновку, що Волинська й Подільська височини, на відміну від Придніпровської та Приазовської, сформувались на місці колишнього морського басейну в результаті висхідних неотектонічних рухів. Особливості в геологічній будові Українського кристалічного щита, Волино-Подільської плити та Галицько-Волинської западини зумовили істотні відмінності в їх поверхні. Отже, у процесі розкриття спільних та відмінних ознак окремих височин учні формують певну систему знань про особливості кожної з них. Зрозуміло, що, зберігаючи загалом краєзнавчу сутність такої методики, частину інформації вчитель просто повідомляє учням шляхом розповіді.

Четвертий етап є завершальним. Узагальнюючи сформовані на уроках знання, встановлюють закономірності поширення основних форм рельєфу на території України. Вчитель спрямовує учнів до розуміння залежності сучасної поверхні від взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі.

З метою перевірки ефективності запропонованої технології після вивчення теми восьмикласники мали охарактеризувати поверхню Волинської височини, використовуючи прийоми порівняння, не згадані в зав-

данні. Ідеться про порівняння як елемент у системі мислення школярів. Як і очікувалось, восьмикласники, характеризуючи Волинську височину, порівнювали її з поверхнею своєї місцевості, а також з іншими височинами й низовинами. Отже, базова краєзнавча інформація забезпечує формування та розвиток в учнів порівняльного підходу до характеристики відповідних об'єктів і розвиває творче мислення школярів. Глибину усвідомлення суті рельєфотворчих процесів ми визначили на основі розкриття учнями залежності сучасних форм поверхні від взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі та від геологічної історії. У процесі дослідження встановлено, що вивчення височин і низовин України, яке ґрунтувалось на первинній інформації про поверхню рідного краю, сприяє глибокому усвідомленню восьмикласниками закономірних зв'язків у формуванні й розвитку рельєфу.

Розробляючи технології формування знань, ми виходимо з того, що у восьмикласників є необхідна база знань та практичних умінь для побудови навчально-виховного процесу на проблемній основі. Один з варіантів такого підходу нами досліджено при вивченні клімату України. Зокрема, вчитель виходить з того, що метеорологічні процеси і явища досить складні. Вони часто не збігаються з раніше засвоєними учнями поняттями й закономірностями. Прикладом такої інформації є аномальні явища погоди, зумовлені різними метеорологічними чинниками. Аналізуючи краєзнавчу інформацію, яка суперечить раніше усвідомленим школярами істинам, вони відкривають нові залежності. Встановлення таких незбіжностей з уже сформованими знаннями та розкриття на цій основі нових закономірних зв'язків є провідним завданням географічної науки, а в навчальному аспекті – шкільної географії.

Важливо зазначити, що дефіцит часу не дає змогу організувати навчальні дослідження з усіма їх етапами безпосередньо на уроці. Ідеться про роботу з краєзнавчою інформацією, опрацьованою в позаурочний час. Зокрема, юні географи-краєзнавці збирають дані про погодні аномалії на території своєї області. Із цією метою вони вивчають відповідні літературні джерела, проводять систематичні спостереження за погодою. Зібрану інформацію систематизують, зіставляючи з відомими географічними закономірностями. При цьому важливе значення має забезпечення органічного зв'язку та єдності урочного й позаурочного краєзнавства. Урок при такому технологічному підході розглядають як певне завершення навчальних пошуків школярів та узагальнення зібраної ними інформації.

Серед публікацій, у яких ідеться про кліматичні особливості рідного краю та погодні аномалії в минулому, є багато інформації про значні відхилення погодних умов, які нерідко зумовлюють тяжкі наслідки. Прикладом таких повідомлень є свідчення документів про екстремальні умови, які нерідко траплялися в нашому краї. Зокрема, дуже холодна зима на Волині у 1677 р. супроводжувалась частими снігопадами, лютими морозами, які тривали до початку травня. У той рік багато людей замерзло на дорогах. Худоба поїла не лише всі запаси сіна, а й соломі, якою були покриті

хати. Велика спека спостерігалась у 1680 р. Засуха супроводжувалась на шістьма різних шкідників. Вони знищили капусту, боби, горох, гречку. Літня спека без дощу на Волині, як і на всій території від Білого до Чорного моря, мала місце в 1824 р. Це спричинило голод, до якого додалися епідемії цинги, холери. Масово гинула худоба [1].

Такі краєзнавчі матеріали, взяті з літературних джерел, сприяють осмисленню фізико-географічних понять крізь призму часу. Формується ідея безперервності розвитку. Учні усвідомлюють важливість розкриття суті процесів, які відбуваються в географічній оболонці.

Проте погодні аномалії спостерігаються й у наш час. Їх вивчення та певне навчальне узагальнення є доступним для школярів. У методичній літературі та практиці роботи вчителів географії найчастіше йдеться про роботу з матеріалами, які отримують учні під час власних спостережень. Це, безперечно, дуже важливо й потрібно. Але в такому разі губиться фактор часу. Тому в процесі досліджень ми використали також інформацію про стан погоди, яку збирали юні краєзнавці впродовж тривалого часу. Зокрема, характеризуючи циркуляцію атмосфери, на уроці зосереджують увагу на аномальних явищах та з'ясуванні причин, які зумовлюють відхилення від звичайного стану атмосфери. На основі зібраних за довгочасний період матеріалів учні встановлюють, що одним із специфічних на Волині був 1989 р. Середня температура січня становила $+2^{\circ}\text{C}$. Так само унікально теплим виявився лютий. Аналізуючи різні компоненти погоди, школярі під керівництвом учителя встановлюють, що причиною такої погоди в цей період були західні та південні вітри. Як виявилось, Атлантика й Середземномор'я забезпечили тоді теплом величезні простори Європи аж до Уралу. Більш глибокий аналіз наявної інформації спрямований на розкриття ролі циклонів і антициклонів у формуванні клімату своєї місцевості та України загалом.

Розкриття на уроках причин та суті аномальних явищ має не тільки безпосередньо освітнє значення, а й сприяє творчій активності учнів, підвищенню інтересу до знань, ефективності педагогічної праці. Одночасно слід зазначити, що краєзнавчий пошук на уроці, як і будь-яка навчальна діяльність, вимагає систематичності.

Визначальним орієнтиром у реалізації краєзнавчого принципу загалом нами обрано поступове ускладнення навчальних пошуків, наближення процесу навчання до самостійного розкриття учнями найважливіших закономірностей. Особлива увага при цьому зосереджена на застосуванні прийомів порівняння. Вони спрямовані на виявлення в природно-територіальних комплексах спільних і відмінних ознак та розкриття закономірних зв'язків. Виходячи із цього, краєзнавчий принцип у курсі географії України можна розглядати у двох аспектах: 1) вивчення природних особливостей України у світлі знань про рідний край; 2) учні розкривають найсуттєвіші фізико-географічні особливості України (рідного краю), зіставляючи їх з природними особливостями віддалених від неї територій,

які вивчені в курсі географії материків і океанів. Технологія формування знань при цьому орієнтовно конструюється за такою схемою: 1) вивчення інформації про природні особливості України або її певного регіону; 2) повторення (поглиблення) інформації про природні особливості віддаленої від неї території (вивчено в курсі географії материків і океанів); 3) порівняння природи України та віддаленої від неї території; 4) формування висновків про фізико-географічні особливості й закономірності, які характерні для досліджуваних територій; 5) узагальнення вчителя.

Вибираючи об'єкт для порівняння, ми враховували такі методичні особливості: 1) території, обрані для зіставлення, повинні мати суттєві спільні та відмінні особливості; 2) порівнювана інформація повинна бути достатньою для розкриття важливих фізико-географічних понять і закономірностей. При вивченні впливу тектоніки на рельєф України для порівняння нами обрано Канаду, адже в Україні, як і в Канаді, спостерігаються виходи на поверхню докембрійських кристалічних порід (Український та Канадський щити). Це створює своєрідні форми поверхні. У багатьох місцях зустрічаються гранітні урвища, скелі. Проте поверхня на території Канадського щита, порівняно з нашим краєм, піднімається значно вище. На території півострова Лабрадор висоти нерідко перевищують 1100 м. В Україні це спостерігається лише в Карпатах та Криму. Ці гори належать до альпійської складчастості. Процес навчання, таким чином, спрямований на зіставлення найсуттєвіших зв'язків у рельєфотворчих процесах на території своєї та віддаленої країни. Це, по-перше, забезпечує більш глибоке усвідомлення школярами цілісності географічної оболонки та нерозривного зв'язку її природних компонентів. По-друге, вивчення географічних особливостей своєї держави на тлі віддалених територій сприяє усвідомленню України як рідного краю в широкому розумінні цього слова. Поняття рідного краю при системній організації шкільного краєзнавства стає динамічним і поступово розширюється. Сприймаючи в ранньому шкільному віці під таким поняттям своє місто чи село, учні пізніше можуть уособлювати в ньому свою країну.

У ході дослідження доведено, що застосування порівняльного підходу при формуванні знань забезпечує: 1) глибоке усвідомлення учнями специфіки природних особливостей України та її окремих природно-територіальних комплексів; 2) розвиток творчого мислення школярів; 3) поглиблення й розширення знань про природні об'єкти, які вивчали в попередніх класах; 4) створення сприятливих психолого-педагогічних умов для патріотичного виховання школярів.

Висновки. Застосування краєзнавчого принципу при вивченні фізичної географії України ґрунтується на певній системі знань про рідний край. Визначальним орієнтиром у його реалізації загалом нами обрано поступове ускладнення пошуків школярів, наближення процесу навчання до самостійного розкриття учнями найважливіших понять і закономірностей.

Доведено, що ефективність краєзнавчого пошуку зростає при впровадженні в навчальний процес проблемного підходу до формування знань. Використання краєзнавчої інформації при вивченні природних особливостей України сприяє підвищенню інтересу учнів до географії та розвиває їх творче мислення. Встановлено, що систематичне застосування краєзнавчого принципу на уроках, поступове територіальне розширення краєзнавчих пошуків школярів сприяє глибокому усвідомленню учнями природних особливостей України та створює передумови для організації досліджень науково-практичної значущості. Доведено, що вивчення географічних особливостей своєї Батьківщини порівняно з віддаленими від неї територіями активізує процес навчання та сприяє патріотичному вихованню школярів.

Водночас проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Відчувається необхідність у процесі вивчення географії продовжити експериментальні пошуки, спрямовані на вдосконалення технології роботи школярів з історико-краєзнавчими матеріалами.

Список використаної літератури

1. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий. – Москва : Мысль, 1988. – С. 223, 408–431.
2. Даринский А. В. Методика преподавания географии / А. В. Даринский. – Москва : Просвещение, 1975. – 368 с.
3. Коберник С. Г. Методика викладання географії в школі : навч.-метод. посіб. / С. Г. Коберник. – Київ : Стафед-2, 2000. – 320 с.
4. Корнеев В. П. Методика вивчення курсу “Рідний край” : посібник для вчителя / В. П. Корнеев, О. В. Корнеев. – Кам’янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – 220 с.
5. Корнеев О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства / О. В. Корнеев. – Харків : Основа, 2007. – 144 с.
6. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : навч. посіб. для вузів / М. П. Крачило. – Київ : Вища школа, 1994. – 191 с.
7. Обозний В. В. Краєзнавство : навч. посіб.-практ. / В. В. Обозний. – 2-е вид., доп. – Київ : Науковий світ, 2004. – 239 с.
8. Серебряй В. Дослідницька діяльність у географічній та екологічній освіті / Василь Серебряй // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2013. – № 7 (780). – С. 3.
9. Стойкова М. М. Юний дослідник. 6–9 класи. Практичні роботи краєзнавчої спрямованості / М. М. Стойкова // Географія. – 2013. – № 10 (230). – С. 18–32.
10. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – Київ : Картографія, 2012. – 512 с.
11. Шипович Є. Й. Методика викладання географії / Є. Й. Шипович. – Київ : Вища школа, 1981. – 174 с.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2015.

Бенедюк В. В. Технологии применения краеведческого принципа обучения в процессе изучения физической географии Украины

В статье обосновывается что краеведческая работа на всех этапах развития школьной географии занимает весомое место в учебно-воспитательном процессе. При изучении физической географии Украины применение краеведческого принципа рассматривается как высшая ступень в учебно-поисковой деятельности школьников. Установлевается, что характеристика природных особенностей Украины в сравнении с

отдаленными от неё территориями, обеспечивает основательное усвоение знаний учениками, развивает их творческое мышление, углубляет и расширяет знания о природных особенностях прежде изученных объектов, создает благоприятные условия для патриотического воспитания. Доказывается, что эффективность краеведческой работы возрастает при условии постепенного усложнения и расширения содержания и организации поисковых задач – от ближайшей местности к отдалённым границам своего государства. При таком подходе само понятие родного края постепенно расширяется и сливается с понятием родной Отчизны.

Ключевые слова: технологии, география, краеведческий принцип, понятие и закономерности, поисковая деятельность, учебное исследование.

Benedyuk V. Technologies of application of the local studies principle education in the study of physical geography Ukraine

The study found that the local studies work at all stages of school geography occupies an important place in the educational process. In the study of physical geography Ukraine application of the principle of local lore we consider as the highest level of training and search of students. It is characterized by greater complexity and multiplicity of process models. This is due to the fact that eighth graders already have a base of theoretical knowledge as well - such practical skills to explore their native land. This creates conditions for the implementation of the learning process approach to the problem of forming knowledge. Graders, analyzing the local lore, contrary to earlier conscious laws, reveal new dependencies in the geographical envelope. The study demonstrated that the use of local lore as primary, basic promotes awareness of students of the processes and phenomena in geographic shell. Established that natural characteristic features Ukraine compared to overseas territories provides thorough learning pupils develop their creative thinking, deepens and expands knowledge about the natural features previously studied objects, creates favorable conditions for patriotic education. It is proved that the efficiency of local history gradually increases as the complexity and expanding the content and organization of search tasks - from the nearest area to the farthest limits of the state. In this approach, the notion of native land gradually expands and merges with the concept of Motherland.

Key words: technology, geography, regional principle, concepts and patterns, search activities, educational research.